

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО ЖИТЕЛІВ БИТИЦЬКОГО ГОРОДИЩА

Надано результати комплексного аналізу даних про сільське господарство жителів Битицького городища, волинцево-роменської культури.

Ключові слова: волинцево-роменська культура, Битицьке городище, сільське господарство, рільництво, тваринництво.

Битицьке городище волинцево-роменської культури розташоване в Сумській обл. за 2,0 км від села вверх за течією р. Псел і займає мис високого (близько 40,0 м) корінного берега. Разом з розташованими поблизу неукріпленими ділянками його площа становить близько 11,0 га. Власне городище (площа 6,5 га) відмежоване від плато з напольного (північного) боку подвійною лінією валів і ровів; на західному та східному схилах місцями помітний невисокий вал, нижче якого проходить ескарп. Штучні укріплення відсутні на найстрімкіших ділянках схилів (Сухобоков 2000).

Пам'ятка привертає увагу дослідників від середини ХХ ст. Перші розкопки на Битиці здійснила експедиція ПМК АН СРСР під керівництвом І.І. Ляпушкіна у 1953 р. (Ляпушкін 1958, с. 71—75). Попри те, що дослідження дали значну кількість матеріалу, розкопки були припинені. До пам'ятки повернулися лише у 1984 р., коли В.В. Приймак провів невеликі розкопки на городищі, що знову підтвердили його унікальність і насиченість залишками матеріальної культури (Сухобоков, Вознесенская, Приймак 1989). Відтоді на Битицькому городищі у 1985—1991 рр. постійно працювала експедиція під керівництвом О.В. Сухобокова та С.П. Юренка. Досліджено площу понад 5 тис. м² (Сухобоков 2000), що загалом становить незначний відсоток його площі.

Матеріал введений до наукового обігу частково. Найбільше уваги результатам досліджень приділено в монографії О.В. Сухобокова (Сухобоков 1992). Вчений планував повну публікацію матеріалів Битицького городища, однак планам не судилося здійснитися. Тож важливий для розуміння процесів розвитку слов'ян наприкінці I тис. пласт даних досі лишається малодоступним для широкого кола фахівців. Що стосується нашої теми, то завдяки спів-

праці автора розкопок і цієї публікації оприлюднені рільничі знаряддя (Сухобоков, Горбаненко 2001; 2002). Археозоологічний матеріал, отриманий в один із сезонів, визначив О.П. Журавльов, але добірка непередставницька (Горбаненко 2007, табл. 18). Аналогічна ситуація склалася і з визначенням палеоетноботанічних матеріалів. Г.О. Пашкевич здійснила аналіз обгорілих решток зернівок культурних рослин, виявлених у житлі 30, а також двох фрагментів кераміки та обмазки і отримала такі результати: пшениця двозернянка — 657, пшениця голозерна — 81, овес посівний — дев'ять; також виявлено бур'яни: стоколос житній — 18, польовий — дев'ять. Відбитки на виробках з глини: просо — 10, ячмінь півчастий — два колоски (Пашкевич 1991, с. 15, 44). Якщо матеріал має цінність для палеоетноботаніків, то статистично він недостатній.

Аналіз заняття мешканців Битицького городища сільським господарством здійснений згідно запропонованої схеми (Горбаненко 2003—2004, рис. 8). Однак нині неможливо здійснити повний аналіз, оскільки археозоологічні матеріали досліджені не в повному обсязі. Але інші складові цілком придатні для інтерпретації. Оцінку матеріалів зроблено за використаною методикою (Колода, Горбаненко 2010а, с. 23—44).

Приселищна зона

Поряд з Битицьким городищем волинцево-роменського періоду, приблизно за 0,3 км, є поселення роменського часу (Приймак 1994, с. 35, рис. 5). Тож варто говорити про те, що навколо обох пам'яток є потенційна ресурсна зона, що використовувалася протягом усього часу існування волинцево-роменської культури. Зауважимо, що городище доволі велике: на ньому досліджено 48 жител (із 62 зафіксованих); ще 107 заглиблених споруд простежу-

ється візуально та завдяки застосуванню методів електромагнітного резонансу (Сухобоков 1999, с. 25–26). Розміри городища та кількість мешканців, що могли одночасно мешкати на ньому, не лишають сумніву щодо використання максимальних площ для заняття сільським господарством. Найнижча точка в ресурсній зоні — 131,3 м н. р. м.; найвища — 220,5 м. Хоча перепади висот рельєфу знаходяться в межах від 140 до 220 м, остання позначка — виняток (єдине незначне узвишся), тож можна вважати, що вони становлять близько 60 м — від 140 до 200 м н. р. м.

Обидва супутні поселення розкинулися на правому березі Псла, на узвишсях, що здіймаються над заплавою річки. Навколо них найрівніший рельєф в окрузі (території на схід і південь), що охоплює заплаву за притокою річки чи ручая. Відносно недалеко (за 5,5 км по прямій) на південь—південний захід є синхронне поселення Велика Чернеччина. Але воно розташоване за Пслом, який, найімовірніше, і був природною межею, що розділяла потенційні ресурсні зони цих поселень. Отже, певно, варто обмежити ресурсну зону Битиці на півдні руслом річки.

На північ від пам'ятки простягається дуже пересічена місцевість, суцільно порізана розгалуженими ярами та балками. Нині вона вкрита лісом (як і городище); цілком припустимо, що в часи існування поселення вона була такою самою, оскільки освоювати цю частину для хліборобства було недоцільно через складний рельєф. Зважаючи на те, що північна частина ресурсної зони мало придатна для рільництва, можна припустити, що поселенці використовували саме заплавні землі, що простягаються вздовж Псла на схід від пам'ятки, можливо, не обмежуючись п'ятикілометровим радіусом. На південний захід від Битиці, приблизно за 8,0 км, розкинулося синхронне поселення Зелений Гай (Приймак 1994, рис. 5). Але воно розташоване за руслом правої притоки Псла, яка, найімовірніше, була природною межею між поселеннями. В такому разі частину території, що лежить на південний захід від Битиці та обмежується майже всюди річищами (окрім незначного перешийка завширшки приблизно 1,5 км, що поряд пам'ятки), було зручно використовувати для випасання худоби (рис. 1).

Ґрунти в потенційній ресурсній зоні поділяються приблизно вододілом: на правому березі, де лежить пам'ятка, це чорноземи, для обробітку яких треба було застосовувати потужні знаряддя (Горбаненко 2006, с. 74, рис. 2).

За даними палеогеографії, час існування волинцевсько-роменської культури припадав на поліпшення кліматичних умов. До VIII ст. на клімат впливало похолодання, яке розпочалося 1460 ± 55 років тому (середина VI ст.). На тлі сучасного клімату температура липня впала на $0,5\text{--}1,0^\circ$, січня — на $1,0\text{--}1,5^\circ$, середньорічна — на $1,0^\circ$. Середньорічна кількість опадів була більшою порівняно з сучасною на 25,0 мм. Потепління зафіксоване від 1250 ± 50 рр. тому (приблизно середина VIII ст.). Температура відрізнялася від сучасної на $0,5\text{--}1,0^\circ$, а опадів було більше на 50,0 мм. Незначне похолодання настало 1130 ± 60 рр. тому. Тоді температура стала аналогічною сучасній, а опадів було більше на 25,0 мм. Нове потепління 1055 ± 40 рр. (середина X ст.) призвело до деякого підвищення температури (в середньому на $1,0^\circ$ щодо сучасної), а кількість опадів стала аналогічною нашому часу (Безусько, Климанов 1987).

Таким чином, огляд природних даних дозволяє стверджувати, що поселенці мали вигідні умови для заняття сільським господарством. Клімат був доволі м'який; понижена частина поблизу річки була достатньою і для рільництва (південно-східна частина), і для тваринництва (південно-західна). Крім того, для випасання худоби суто теоретично могли використовувати і північніші заліснені ділянки неподалік городища. Чорноземи ресурсної зони за відповідного обробітку також цілком сприятливі для хліборобства.

Рільництво

Обробіток ґрунту. З Битицького городища походять три *наральники* (Ляпушкин 1958, с. 72; Сухобоков, Вознесенская, Приймак 1989, с. 98; Сухобоков, Горбаненко 2001, с. 36–37, рис. 2, табл. 1). Вони приблизно однакові за формою, розмірами та пропорціями (рис. 2, 1–3): загальна довжина 17,5–19,0 см, втулки — 5,5–6,5 см, леза — 11,5–13 см; ширина втулки 6,0–7,0 см, леза — 10,0–11,0 см. За класифікацією Ю.О. Краснова (Краснов 1978; 1987, с. 37 і далі), вони належать до типу I B 2, що датується другою половиною I — початком II тис. Наральники мають незначну асиметрію, одне плечико розташоване дещо нижче за інше. Такі деталі помічені й на інших широколопатових наральниках (Горбаненко, Пашкевич 2010, рис. 4, 4). Хоча деякі дослідники і вважають асиметрію явищем випадковим або таким, що з'явилося в процесі зношування наконечників (Краснов 1971), це, однак, не заважає стверджувати, що

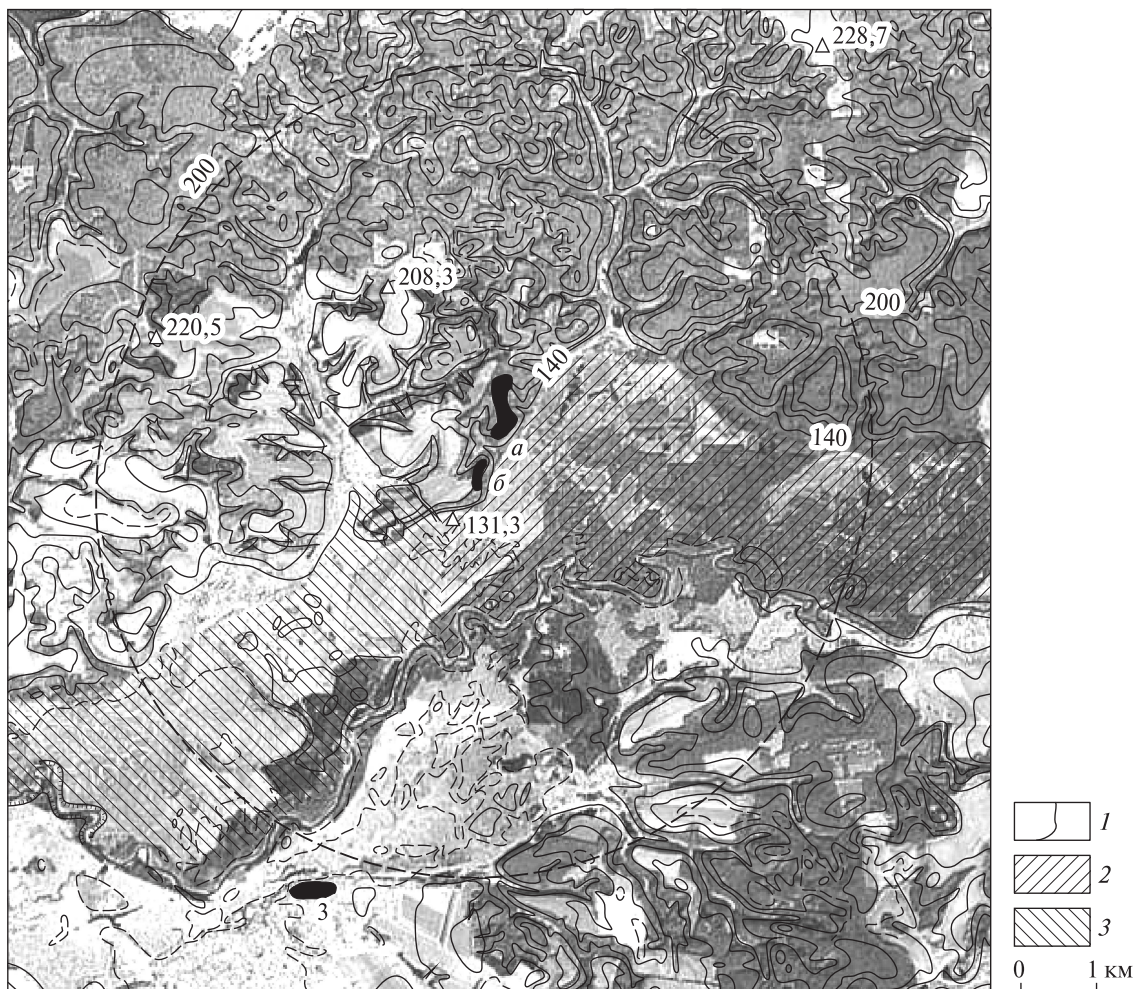

Рис. 1. Локалізація Битицького городища, вигляд з космосу (<http://www.wikimapia.org/>): *a* — волинцевський комплекс, *б* — роменський комплекс; 1 — ізолінії (через 20 м; за: Карта України, м-36-034—035, м-36-046—047), 2 — ділянки з відносно рівною поверхнею (придатні для землеробства), 3 — ділянки, зручні для випасання худоби

в ході розвитку виникла досконаліша форма — леміш — одна з найважливіших деталей плуга. Тож ми схильні вважати асиметричність битицьких наральників не випадковою, а наслідком еволюції наральника в леміш.

На території України наральники з плечиками (хоча й дещо інших форм) відомі на Правобережжі від другої чверті I тис. (Кравченко 1971, рис. 1; Шишкін 1999, рис. 2, 2; Вакуленко 2000, с. 159—160). У третій чверті I тис. проміжна форма (від вузько- до широколопатевої) з'явилася на Лівобережжі (Берестнев, Любичев 1991, с. 34). Наральники виявлені на більше ніж 10 волинцевсько-роменських пам'ятках України та Росії (Горбаненко 2007, табл. 6; Веретюшкіна 2008, с. 34, рис. 1). Аналогії відомі й на салтівських пам'ятках (Михеев 1985, с. 33—35; Колода, Горбаненко 2010а, рис. 32, 1, 2; 40, 1).

З Битицького городища також походять два чересла (Юренко, Приймак 1990; Сухобоков,

Горбаненко 2001, с. 37, рис. 3, табл. 2) черешкового й втулкового типів (рис. 2, 4, 5). Довжина леза майже однакова — 18,5 і 20,0 см; ширина 5,5 см у черешкового та 7,5 см у втулкового, що можна пояснити різним типом кріплення. За функціональними властивостями ці чересла не відрізняються і могли бути використані на однакових типах знарядь для обробки ґрунту.

Черешковий тип відомий від часів черняхівської культури, але досі не знайдено жодного втулкового. Єдине чересло (с. Занки), відоме з матеріалів третьої чверті I тис., теж черешкове. В останній чверті I тис. такі плужні ножі були досить поширені (Горбаненко, Пашкевич 2010, рис. 4.7—4.9). На Лівобережжі Дніпра вони знайдені на чотирьох слов'янських пам'ятках — Коровинці, Битиця, Мохнач і Водяне. З пам'яток райковецької культури за публікаціями відомі два черешкові чересла з Хо-

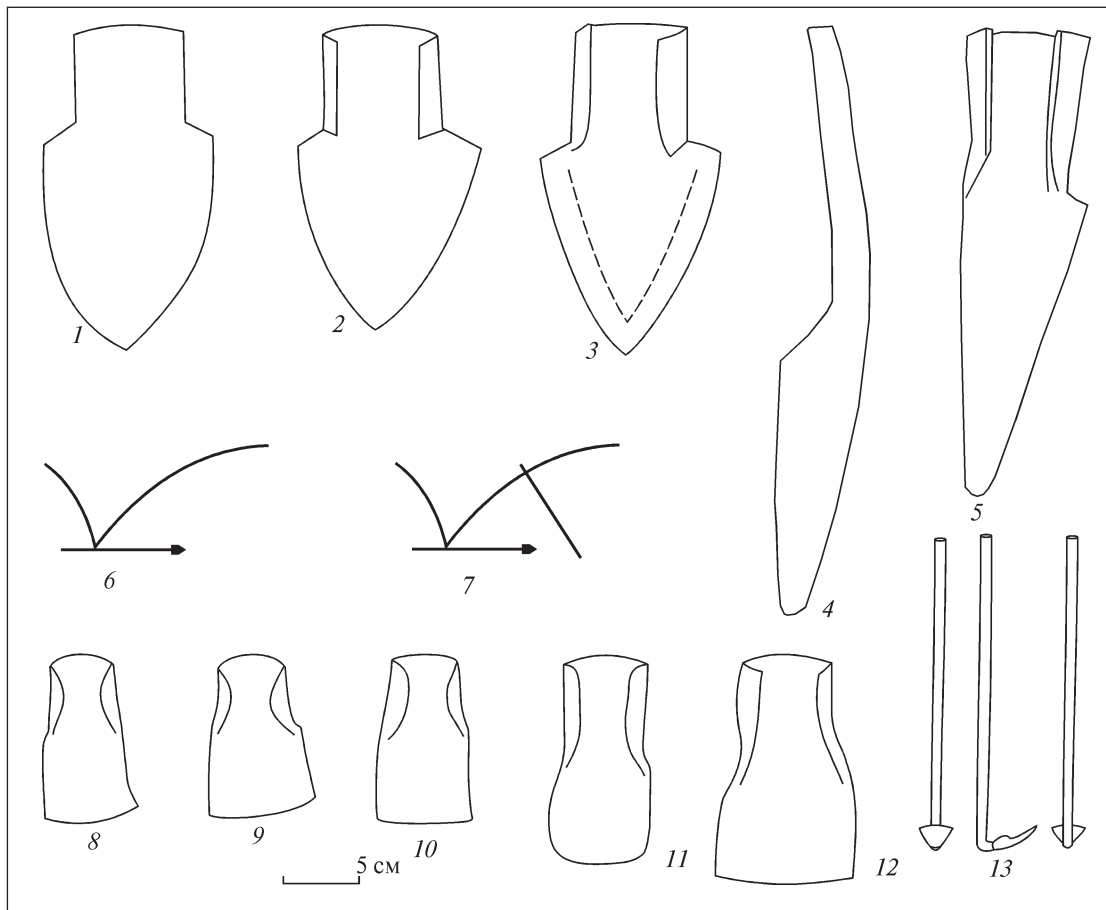

Рис. 2. Битицьке городище. Знаряддя для обробітку ґрунту: 1–3 — наральники; 4, 5 — чересла; 6, 7 — графічна реконструкція; 8–12 — втулкові мотики; 13 — графічна реконструкція

томеля та Єкімауців і одне — з Пастирського городища.

Другий тип чересел — втулкові — відомий з Битицького та Новотроїцького городищ і Глухівського скарбу. Донедавна вважали, що втулкові чересла прикметні лише лівобережним пам'яткам волинцевсько-роменського періоду (Приймак 1990, с. 70; Беляєва 2000, с. 39). Але це спростували матеріали поселення Рашків I (Подністров'я), де в житлі 56 знайдено таке чересло (Баран 2004, рис. 37, 6). Не виключено, що втулкові чересла з'явилися внаслідок спроб відремонтувати пошкоджене знаряддя¹.

Чересла останньої чверті I тис. відомі в салтівській культурі (Михеев 1985, рис. 23, 4–7) і пам'ятках IX–X ст. Верхнього Подунав'я (Teodor 1996, fig. 4; 12, 4–6; 13, 1; 1997, fig. 18, 5). Такі знаряддя використовували на терито-

рії України за часів Київської Русі (напр.: Гончаров 1950, с. 62–66; Беляєва, Кубишев 1995, рис. 33; Петрашенко, Козюба 1999, рис. 38, 7, 8 та ін.). Вони також відомі за етнографічними матеріалами.

Наральник разом з череслом могли використовувати на одному знарядді. В такому разі це мало бути знаряддя типу 5 — плужного — кривоградильне рало з ральником, укріпленим залізним широколопатеvim наконечником, поставленим горизонтально, череслом і відвальною дошкою. Можливо, була й простіша форма, типу 4 — кривоградильне рало з ральником, укріпленим залізним широколопатеvim наконечником, поставленим горизонтально (рис. 2, 6, 7; Горбаненко 2004; 2006, рис. 1).

Аналіз знарядь для первинного обробітку ґрунту добре узгоджується з ґрунтами потенційної ресурсної зони поселення.

Мотики з Битицького городища (рис. 2, 8–12) втулкові (Сухобоков 1992, с. 27; Сухобоков, Горбаненко 2001, с. 38–39, рис. 4, табл. 3). Їхня довжина 10,0–15,0 см, ширина втулки

¹ Про це свідчать знахідки черняхівської культури (Бейдин, Григорьянц, Любичев 2005, с. 328, рис. 2, 2; Строєнь 2008, рис. 56, 1). Якщо таке траплялося, то замість того, аби вибавати добре закріпленій в ралі черешок, на нього могли насадити чересло, «обгнурнувши» вцілілий черешок втулкою.

Таблиця. Розміри відбитків зернівок рослин з Битицького городища

Латинська назва	Українська назва	Розміри, мм		Індекс L/B
		ширина, В	довжина, L	
<i>Panicum miliaceum</i>	Просо звичайне	2,15 × 2,88 (2,02—2,41) × (2,51—3,1)		
<i>Hordeum vulgare</i>	Ячмінь плівчастий	3,35 (3,08—3,97)	8,66 (7,82—9,89)	2,58 (2,39—2,9)
<i>Triticum aestivum</i> s. l.	Пшениця голозерна	3,61 (3,26—4,06)	6,04 (5,75—6,33)	1,68 (1,55—1,82)
<i>Triticum dicoccon</i>	Пшениця двозернянка	3,37 (3,18—3,69)	7,18 (6,76—7,7)	2,13 (2,09—2,18)
<i>Triticum monococcum</i>	Пшениця однозернянка	6,58	9,46	1,44
<i>Secale cereale</i>	Жито	2,5 (2,24—2,69)	7,22 (6,35—7,74)	2,9 (2,56—3,27)
<i>Avena</i> sp.	Овес	2,74 (2,24—3,25)	9,72 (9,04—10,04)	3,6 (3,03—4,44)
<i>Bromus</i> sp.	Стоколос	1,88 (1,85—1,91)	6,16 (5,72—6,32)	3,28 (3,0—3,42)
<i>Setaria</i> sp.	Мишій	2,79	5,1	1,83

Примітка. Подано середні розміри зернівок; у дужках — варіабельність.

3,5—6,0 см, леза — 6,0—9,0 см. Вони зроблені зі шматка заліза. Втулка, овальна в перетині, згорнена з пластини досередини; для її формування шматок заліза не підізвався.

Мотики набули значного поширення лише наприкінці I тис., знахідки ранішого часу нечисленні (Горбаненко, Пашкевич 2010, рис. 4.16—4.18). Серед культур останньої чверті I тис. вони помітно переважають у салтівській (напр.: Михеев 1985, с. 35; Плетнева 1989, с. 91—93; Колода, Горбаненко 2010а, рис. 32, 7—10; 40, 2). Для користування втулковою мотикою її достатньо було закріпити на держаку з суком (рис. 2, 13). Є кілька варіантів застосування мотик: 1) для риття ям (Плетнева 1989, с. 91—93); 2) обробітку невеликих ділянок під город (Магомедов 1987, с. 63); 3) очищення знярядь для первинного обробітку від налиплого ґрунту (Михеев 1985, с. 38—39). Інформації щодо рівня хліборобства мотики не дають.

Палеоетноботанічний спектр (ПБС). Матеріал зберігається в Сумському краєзнавчому музеї. Автор переглянув колекцію кераміки з Битицького городища з метою зняття відбитків зернівок і насіння рослин. Це виконано за загальнозживаною методикою, використаною в колишньому Радянському Союзі З.В. Янушевич (Янушевич, Маркевич 1970). Отримані дані зіставлені з раніше визначеними зразками, а також відомими за публікаціями.

Визначено 94 од. зернівок культурних та бур'янових рослин: 28 проса (*Panicum miliaceum*), 14 ячменю плівчастого (*Hordeum vulgare*), з них 13 відбитків зернівок і один — плівки, 14 пшениці голозерної (*Triticum aestivum* s. l.), 13 жита (*Secale cereale*), 10 пшениці двозернянки (*Triticum dicoccon*), чотири вівса, не визначеного до виду (*Avena* sp.), один пшениці однозернянки (*Triticum monococcum*), фрагмент колоска пше-

ниці спельги (*Triticum spelta*); п'ять стоколосу, не визначеного до виду (*Bromus* sp.), один мишій (*Setaria* sp.) і три не визначено (рис. 3).

Для складання ПБС² зернівок за кількістю враховані лише основні зернові культури: просо, ячмінь плівчастий, пшениця голозерна і пшениця двозернянка, жито й овес. Інші (пшениця однозернянка та пшениця спельга), котрі, зважаючи на поодинокі відбитки (по одному), що потрапили випадково (або як супутні до інших посівів пшениці), не враховано. Отже, за кількістю зернівок ПБС має такий вигляд (%): просо — 33,7, ячмінь плівчастий — 16,9, пшениця голозерна — 16,9, пшениця плівчата — 12,0, жито — 15,7, овес — 4,8 (рис. 4).

Просо. Серед відбитків злаків на кераміці за кількістю перше місце посідають зернівки проса, точніше пшона. Їхні розміри: ширина 2,02—2,41 мм, довжина 2,51—3,10 мм (табл.; рис. 3, 1—4). Відбитки виявлені в основному в тісті чи на поверхні, на денцях вони трапляються нечасто.

Ячмінь плівчастий. Відбитки зернівок мають розміри: ширина (В) 3,08—3,97 мм, довжина (L) 7,82—9,89 мм, індекс L/B становить в середньому 2,58 (табл.; рис. 3, 5—9). Ячмінь — не лише зернова культура, але й фуражна, він іде на корм коням і для відгодівлі свиней на бекон. У господарстві використовуються також солома й полова, які мають якості, що наближаються до сіна (Растениеводство 1986, с. 124).

Пшениця голозерна. Відбитків її зернівок доволі багато. Їхні розміри: В 3,26—4,06 мм, L 5,75—6,33 мм, L/B 1,55—1,82 (табл.; рис. 3, 10—13). Виявлено зернівки пшениці двозернянки: В 3,18—3,69 мм, L 6,76—7,7 мм, L/B 2,09—2,18 (табл.; рис. 3, 14—17).

² Поняття ПБС (і ПБК) див.: Кравченко, Пашкевич 1985.

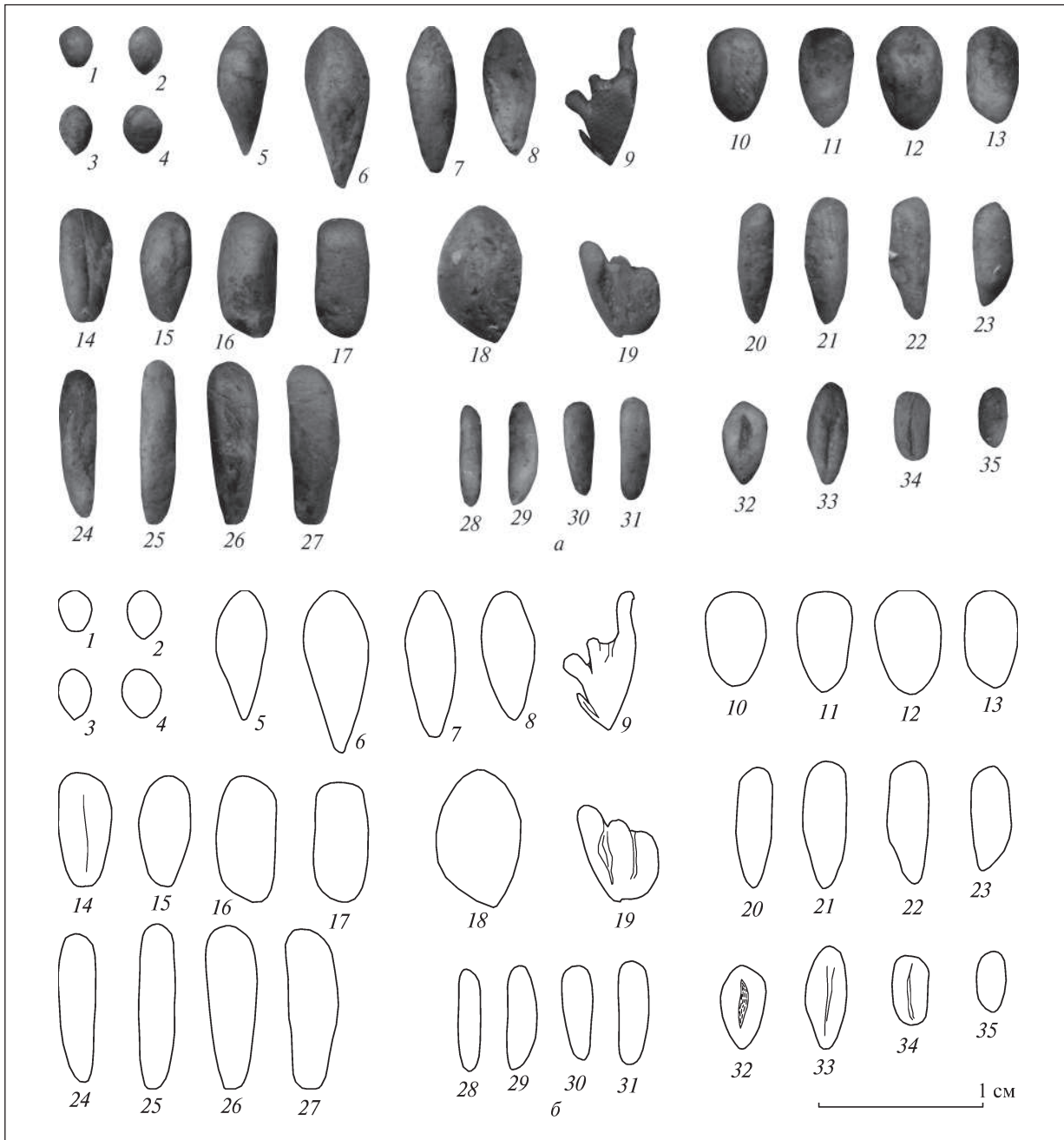

Рис. 3. Битицьке городище. Відбитки зернівок культурних рослин та бур'янів на кераміці: а — пластилінові моделі, б — прорисовки. 1—4 — *Panicum miliaceum*; 5—9 — *Hordeum vulgare* (9 — плівка); 10—13 — *Triticum aestivum* s. l.; 14—17 — *Triticum dicoccon*; 18 — *Triticum monococcum*; 19 — *Triticum spelta* (фрагмент колоска); 20—23 — *Secale cereale*; 24—27 — *Avena* sp.; 28—31 — *Bromus* sp.; 32 — *Setaria* sp.; 33—35 — не визначено

Жито за кількістю йде після проса, ячменю плівчастого і пшениці голозерної. Розміри: В 2,24—2,69 мм, L 6,35—7,74 мм, L/В 2,56—3,27 (табл.; рис. 3, 20—23).

Вівса виявлено небагато, що звично для слов'янських пам'яток. Його розміри: В 2,24—3,25 мм, L 9,04—10,04 мм, L/В 3,03—4,44 (табл.; рис. 3, 24—27).

Трапився також відбиток зернівки пшениці однозернянки (табл.; рис. 3, 18) і фрагмент колоска пшениці спельти (рис. 3, 19).

Серед відбитків зернівок бур'янів є п'ять стоколосу. Обидва його види — стоколос житній (*Bromus secalinus*) і польовий (*Bromus arvensis*) — нині належать до засмічувачів озимих посівів, головно жита, а також пшениці. Його знахідки вказують на використання різноциклічних культур. Неодноразово зазначалося, що зернівки стоколосу житнього та польового як засмічувачі озимих посівів жита (Смирнов, Соснихина 1984, с. 5—7) маркують вирощування цієї культури (напр.: Михайлина, Пашкевич,

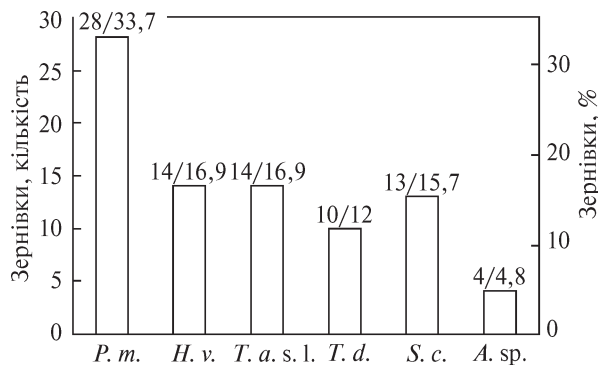

Рис. 4. Битицьке городище. ПБС зернівок культурних рослин (за кількістю): *P. m.* — *Panicum miliaceum*; *H. v.* — *Hordeum vulgare*; *T. a. s. l.* — *Triticum aestivum* s. l.; *T. d.* — *Triticum dicoccon*; *S. c.* — *Secale cereale*; *A. sp.* — *Avena* sp. Над стовпчиками подано кількість зернівок/їхній відсоток

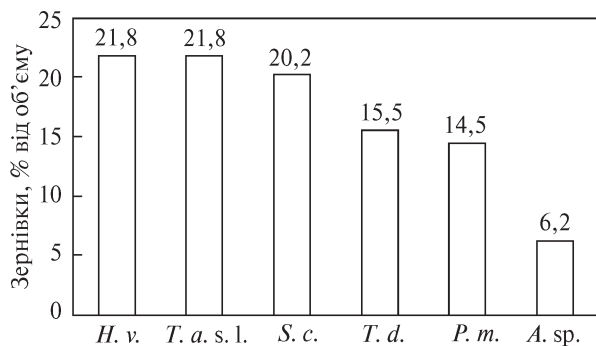

Рис. 5. Битицьке городище. ПБС зернівок культурних рослин (за об'ємом). Скорочення: див рис. 4

Пивоваров 2007, с. 60; Горбаненко, Журавльов, Пашкевич 2008, с. 157). Одиначний відбиток мишію лише підтверджує думку про використання староорних земель; він також є засмічувачем посівів проса.

Відбитки зернівок зернових культур загалом подібні до раніше досліджених синхронних матеріалів Опішнянського городища волинцевсько-роменської культури (Пашкевич, Горбаненко 2002—2003), а також синхронних пам'яток салтівської культури (Пашкевич, Колода, Горбаненко 2004; Колода, Пашкевич, Горбаненко 2009; Горбаненко, Колода, Пашкевич 2009) та інших пам'яток I тис. (Янушевич 1986).

За перерахунку ПБС зернівок культурних рослин за об'ємом³ перше місце посідають ячмінь півчастий і пшениця голозерна (по 21,8 %), далі йдуть жито (20,2 %), пшениця півчаста (15,5 %) і просо (14,5 %), останнє місце (6,2 %) посідає овес (рис. 5). Така градація показників об'єму зернівок культурних

³ Про перерахунок див., напр.: Пашкевич, Горбаненко 2002—2003, с. 161.

рослин типова для ПБС слов'янських пам'яток останньої чверті I тис. (Горбаненко 2007, рис. 52, 54, 56, 58). А от співвідношення всередині ПБС має дещо незвичний вигляд. Так, зазвичай ячмінь півчастий все ж дещо переважає, сягаючи третини в ПБС. У парі пшениця голозерна—півчаста досить часто показники майже однакові, іноді з незначним переважанням продуктивнішої голозерної. В цілому ж, оцінюючи отримані результати, можна констатувати, що вони не суперечать раніше отриманим даним (Пашкевич, Горбаненко 2002; 2002—2003; 2003). Отже, матеріал свідчить про високий рівень розвитку знарядь для обробки ґрунту, про що вже йшлося. На це вказують значні частки пшениці голозерної і жита. Також засвідчено використання староорних земель (відбитки зернівок бур'янів у цілому), озимих і ярових посівів (знахідки стоколосу). Останнє опосередковано вказує на можливість застосування дво/трипілля.

Збирання врожаю. На Битицькому городищі знайдено багато *серпів* (Ляпушкин 1958, с. 74; Сухобоков, Вознесенская, Приймак 1989, с. 95—97; Сухобоков 1992, фото 7; Сухобоков, Горбаненко 2001, с. 39—40, рис. 5, табл. 4). Усі серпи (рис. 6), окрім 31 (скіфського часу) та 9 (дуже фрагментований), з черешком, поставленим під кутом до дуги леза. Довжина черешка 9,0—13,5 см, найчастіше 10,0—11,0 см. На нього насаджували дерев'яне руків'я (рис. 6, 32). Іноді черешок має загнутий кінець для міцнішого прикріплення руків'я.

Більшість серпів має пропорції, максимально наближені до сучасних. У таких знарядь точка висоти вигину леза коливається в межах 1/6—1/4 (0,15—0,26) від загальної довжини леза за висоти вигину приблизно 1/3 (від 0,29 до 0,42). Менше сталі показники довжини леза і, відповідно, дуги. Загалом же вони не перевищують 27,0 і 37,0 см. Простежити залежність показників основних параметрів від розмірів леза не вдалося.

Заслуговує на увагу серп 13. Точка його максимальної висоти вигину наближена до середини довжини леза (0,45). Майже такі само показники мають серпи другої—третьої чверті I тис. з Хлопкова (Некрасова 1988, с. 73), Роїща (Терпиловский 1984, с. 62), Курган-Азаку (Сухобоков 1975, с. 36) та Ігрени (Сміленко 1975, с. 88). Висота вигину леза, що становить приблизно третину його довжини, відома і за ранішими матеріалами. Так, серп з Роїща має показник 0,37; з Курган-Азаку — 0,28.

Серп 17 іншої конструкції. Співвідношення відстані від початку до висоти дуги/довжини

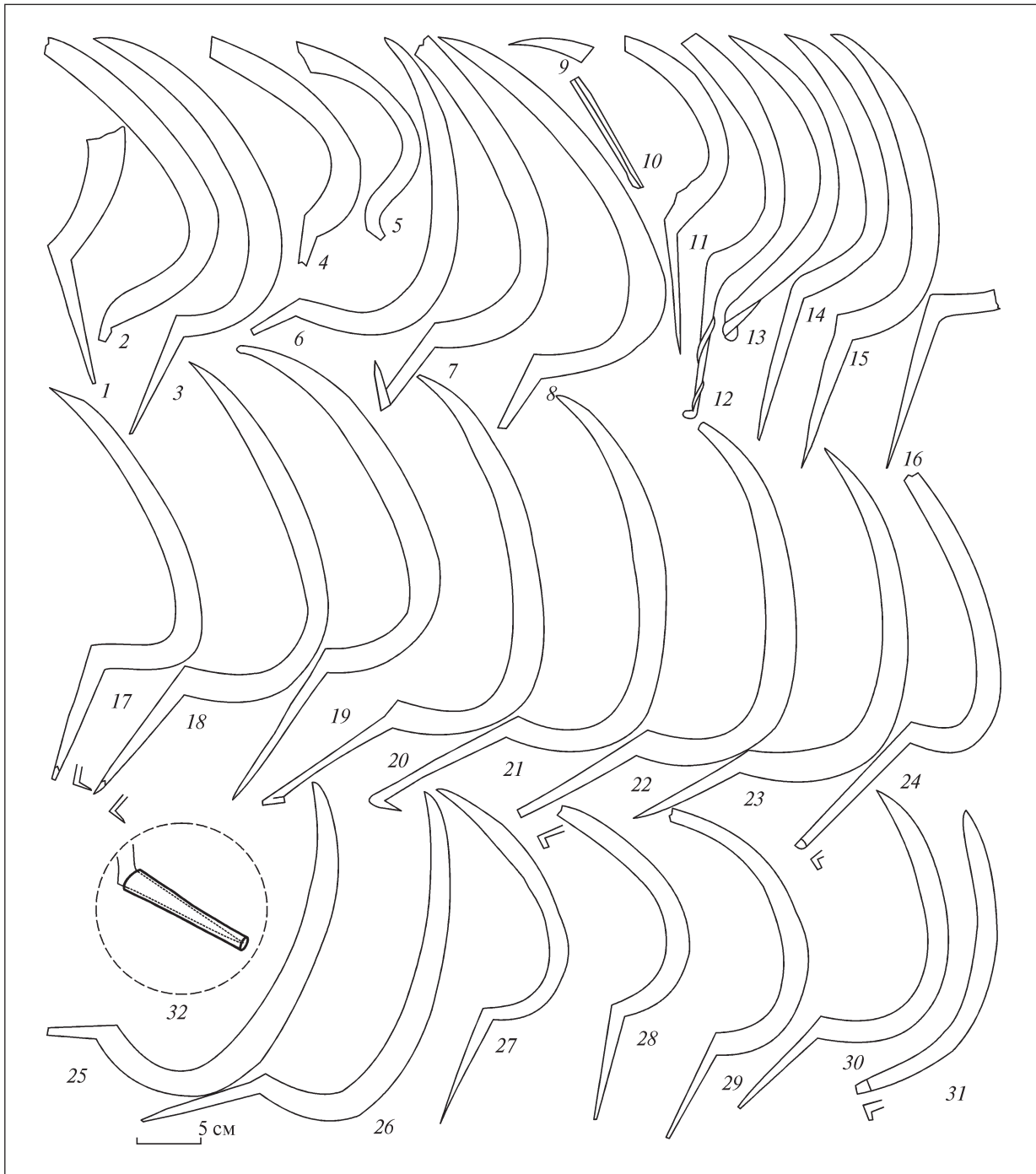

Рис. 6. Битицьке городище. Серпи (32 — реконструкція прикріплення руків'я)

леза становить менше за 1/10. Ймовірно, така пропорція виникла в ході пошуку оптимальної форми, але через неефективність не набула розповсюдження. Таке припущення підтверджується відсутністю аналогій в археологічних і етнографічних матеріалах.

Черешкові серпи з відігнутих руків'ям побутували на Правобережжі вже в другій чверті I тис. У третій чверті вони також були відомі, а широкого розповсюдження набули лише в

останній чверті (Горбаненко, Пашкевич 2010, рис. 7.2—7.8). Такі серпи, нарівні з іншими формами, трапляються і в матеріалах салтівської культури (Михеев 1985, с. 27—28; Колода, Горбаненко 2010а, рис. 37). Остаточно сформувались в останній чверті I тис., досконаліша форма серпа фактично стала єдиною за часів Київської Русі (Левашова 1956, с. 60 и сл.).

Коси-горбуші (Сухобоков, Вознесенская, Приймак 1989, с. 95—97; Юренко, Приймак

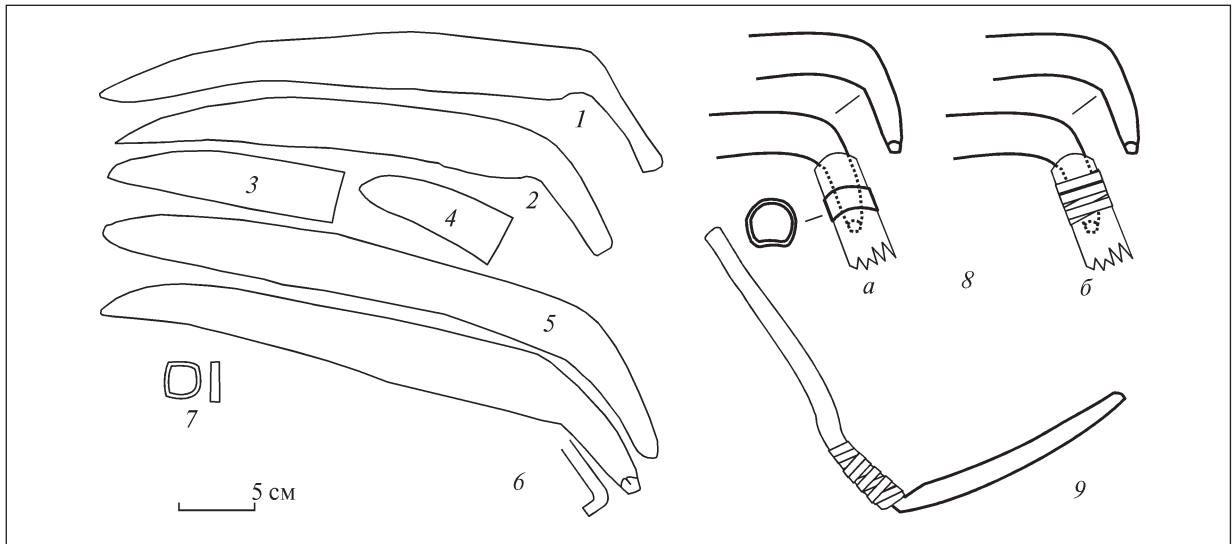

Рис. 7. Битицьке городище. Знаряддя для збирання врожаю та косовиці: 1–6 — коси-горбуші, 7 — кільце для кріплення; 8 — реконструкція кріплення руків'я: а — за допомогою кільця, б — за допомогою еластичного джгута; 9 — загальний вигляд коси-горбуші

1990, с. 73, Сухобоков 1992, с. 91; Сухобоков, Горбаненко 2001, с. 40, рис. 6, табл. 5) — із шести дві представлені кінцями леза (рис. 7). У цілих зразків ширина леза 3,0–4,0 см, довжина — 20,0–30,0 см, загальна довжина знарядь в основному 35,0–36,0 см; кут між кріпленням і лінією леза досить сталий (130–140°). Одна з кіс має відігнутий гачок на кінці — для чіткішої фіксації на держаку. Для того використовували також кільця (рис. 7, 7).

За класифікацією В.К. Міхеєва, коси можна зарахувати до типу І Б 1. Це так зв. короткі коси-напівкоси чи коси-горбуші з коротким руків'ям. Їх могли закріплювати металевими кільцями чи за допомогою еластичних джгутів (рис. 7, 8). У таких кіс можна було регулювати кут між руків'ям і лезом залежно від потреб. На відміну від групи І, коси групи ІІ наглухо закріплювали на руків'ї за допомогою металевієї заклепки, залізного кільця та додаткових жорстких кріплень (Міхеєв 1985, с. 29–31). Якщо коси групи І добре відомі в розглядуваних матеріалах (Горбаненко, Пашкевич 2010, рис. 7.10–7.12), то групи ІІ притаманні лише салтівській традиції та досі не траплялися серед слов'янських матеріалів навіть у контактній зоні, де позитивний вплив салтівців на хліборобство слов'ян не викликає сумнівів.

За способом прикріплення леза до руків'я виділяють два варіанти: до п'ятки і до п'ятки з відігнутим перпендикулярно гачком. Для зміцнення кріплення використовували залізні кільця діаметром 3,0–4,0 см. Загальний вигляд коси-горбуші можна уявити за матеріалами з

шарів VIII–X ст. Старої Ладоги (рис. 7, 9; Миролюбов 1976, с. 122–123), де знайдено екземпляри з руків'ям. Етнографічний матеріал XIX ст. засвідчує, що такий спосіб кріплення (за допомогою кільця, яке щільно охоплює п'ятку коси і притискає її до верхньої частини руків'я) був достатньо надійним і побутовував до XIX ст. (Гильденштедт 1804, с. 37–38). Принципово коси не змінилися досі.

Коси-горбуші могли використовувати для збирання збіжжя з тугим колоссям (яке не осипалося), але ймовірніше — для заготівлі сіна.

Зберігання і переробка врожаю. На поселенні досліджено господарські та житлові приміщення, а також господарські ями. Але виразних ям грушоподібної форми, що вказували б на них як на зернові (Зеленин 1991, с. 83), достеменно невідомо. Тож чи був то головний спосіб зберігання зерна, стверджувати важко. А от незначні запаси могли тримати в житлових приміщеннях, у яких доволі часто знаходили зерновики та іншу велику керамічну тару.

На Битицькому городищі знайдені *зернотерки* та *жорна* (рис. 8; Сухобоков, Горбаненко 2002). Це сусідство можна вважати невинуватим: зернотерки могли слугувати для повсякденних дрібних потреб (виготовлення крупи), а жорна — для масштабних переробок збіжжя на борошно. На підтвердження можна навести приклад із матеріалів суміжних територій — боршевської культури, де зернотерки знайдені разом із жорнами (Титчиха та Животинне городище). Це засвідчує використання слов'янами наприкінці I тис. зернотерок для повсякденних

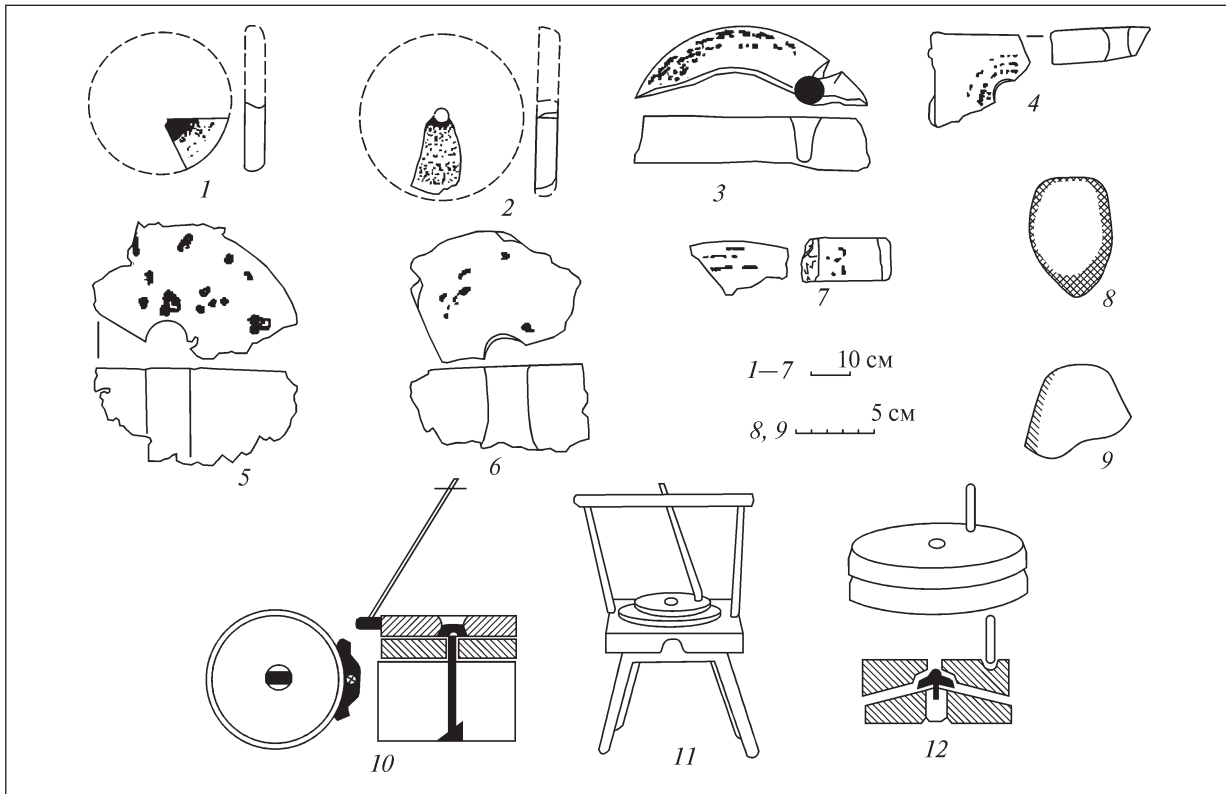

Рис. 8. Битицьке городище. Знаряддя для переробки врожаю: 1–7 — фрагменти жорен; 8, 9 — фрагменти курантів зернотерок; 10–12 — реконструкція легких ручних жорнових поставів (за: Мінасян 1978)

потреб (Винников 1995, с. 40–41). Аналогічну ситуацію маємо і на волинцевсько-роменських пам'ятках, зокрема, переважання зернотерок над жорнами в роменських матеріалах городища Мохнач (Горбаненко 2002, с. 70–72) та їхня значна кількість на городищі Водяне (Колода, Горбаненко 2004, с. 73–74).

Як зазначають дослідники, знаряддя для переробки врожаю виготовляли з доступного матеріалу, не надаючи особливої переваги якимось породам каменю (Мінасян 1978, с. 103), що підтверджується археологічним матеріалом. Вибір породи каменю майже не впливав на якість переробки зерна. При роботі легкими ручними ротаційними жорнами простір між нижнім каменем та бігуном можна було регулювати за допомогою «веретена», впливаючи на якість помолу. Окрім того, простір між жорновими каменями запобігав їхньому тертю і таким чином зменшував зношуваність і потрапляння неорганічних крихт у борошно. На Битицькому городищі знайдено жорна з туфу, залізного пісковика та пісковикового вапняку. Матеріали з інших поселень свідчать про використання різноманітних порід каменю для виготовлення жорен.

Жорна з Битицького городища, за класифікацією Р.С. Мінасяна, належать до груп I і III

(Мінасян 1978). Тож їх можна реконструювати так: жорновий постав з круглим отвором у бігуні, з порплицею (дерев'яною чи залізною), на якій закріплювали верхній камінь. Висоту бігуна над нижнім каменем регулювали «веретеном» (цапфою), що проходило через наскрізний отвір нижнього каменя. Жорна приводили в дію за допомогою важеля — звичайного руків'я (група III, варіант Б; рис. 8, 12) чи махового штока. Якщо то був останній, його верхній кінець напіврухомо закріплювали в стелі чи балці над жорнами. Нижній кінець важеля прикріплювали до бігуна луб'яним джгутом або вставляли в заглиблення дерев'яного бокового підшипника, що також закріплювали еластичним джгутом (група I; рис. 8, 10) або ж вставляли в отвір зовнішнього боку верхнього жорна на його периферії (група III, варіант А; рис. 8, 11).

Таким чином, представлені матеріали дають можливість зробити повноцінні висновки щодо хліборобської діяльності мешканців Битицького городища. Оскільки городище мало значні розміри та кількість жител, рільництво мало відігравати важливу роль в забезпеченні життєдіяльності мешканців і, відповідно, потребувало достатніх угідь під поля. Окрім того, розташоване поряд поселення роменського періоду вка-

зує, що потенційна ресурсна зона була в користуванні протягом тривалого часу (весь період існування волинцевсько-роменської культури). Це означає, що мешканці городища мали використовувати природні ресурси завбачливо, даючи землі відпочивати й відновлюватися.

Поряд з давнім поселенням, на південний схід, розкинулися великі рівнинні ділянки вздовж русла річки, придатні для хліборобства. Ґрунти в приселищній зоні (чорноземи) потребували обробітку потужними знаряддями. На Битицькому городищі знайдені найдосконаліші для останньої чверті I тис. широколопатеві наральники з незначною асиметрією плечиків, а також обидва ймовірні типи чересел. Ці деталі використовували на знаряддях плужного найпотужнішого типу, розрахованого на важкі ґрунти без залишків коріння (горизонтально поставлений полоз було б незручно витягати з землі, якби він застряг у кореневищі).

Високому рівню обробітку ґрунту відповідає й ПБС пам'ятки, в якому значними частками (за об'ємом) представлені примхливі, але і врожайніші культури — пшениця голозерна (21,8 %) і жито (20,2 %), тоді як пшениця плівчаста представлена рідше (15,5 %). А от невибагливе просо суттєво поступалося провідним зерновим. Слід також додати, що відбитки зернівок бур'янів засвідчують використання староорних земель, а знахідка стоколосу вказує на практикування озимих і ярових посівів. Останнє опосередковано вказує на можливість використання дво- і триплілля, що підтверджується повідомленням Ібрагіма Ібн-Якуба: слов'яни «сеют в два времени года, летом и весною и пожинают два урожая» (Известия... 1878, с. 54). Інші матеріали (для збирання, зберігання та переробки врожаю) підтверджують важливість галузі лише опосередковано.

Тваринництво

Археозоологічний матеріал. О.П. Журавльов лише частково опрацював кісткові рештки і визначив 20 тварин: велика рогата худоба (ВРХ; *Vos taurus*) — три напівдорослі і три дорослі особини; дрібна рогата худоба (ДРХ), зокрема коза свійська (*Capra hircus*) — дві дорослі; ДРХ, не визначена до виду, — доросла; свиня свійська (*Sus domestica*) — напівдоросла; кінь свійський (*Equus caballus*) — три напівдорослі та сім дорослих особин. Були також собаки, а з диких відомі ведмідь і лось.

Попри незначну добірку для обрахунку складу стада, все ж маємо певну інформацію.

Розглянемо приклад з кіньми, оскільки зазвичай це найстабільніший показник. На Битицькому городищі визначено 10 особин із 20. Зазначимо, що жодні показники з синхронних чи хронологічно близьких матеріалів не вказують на ймовірність такого їх відсотку в загалі. Найбільші показники коней у носіїв волинцевсько-роменських традицій становлять 21,9 % на поселенні Волинцеве (Підоплічко 1956, с. 122; Сухобоков 1975, с. 105; Юренко 1982, с. 132—133)⁴ і 19,4 % в літописній Лтаві (визначення О.П. Журавльова). Значна частка коней в останній, окрім пізнішого датування, ймовірно, пояснюється також їхнім значенням для гарнізону. В цілому ж, за деякими винятками, кількість коней становила близько 1/10 стада (Горбаненко 2003).

На цьому тлі не вирізняються і показники з правобережних слов'янських пам'яток, де лише раз зафіксовано 19,0 % коней — Ханська II (Приходнюк 1985, с. 241); на інших поселеннях вони становили також близько 1/10 стада (Горбаненко 2007, табл. 20). У сусідів — носіїв салтівської культури — показник коней найбільший і доходить близько 1/4 стада (чотири випадки з восьми); мінімальна ж кількість все одно більша за 1/10 (Колода, Горбаненко 2010). У синхронній боршевській культурі показники не такі стабільні: у трьох випадках (із шести) коні становлять близько 1/10, у двох — наближаються до 1/6 і лише в одному становлять близько 1/5 (обраховано за: Винников 1995, табл. 2). Порівнявши показники чотирьох культур, можемо сказати, що населення, яке було під впливом носіїв салтівської культури, найактивніше (боршевська культура) займалося конярством.

Отже, хоча й маємо статистично недостатню добірку, можемо висунути дві тези на підтвердження дійсно важливої ролі коней у житті мешканців Битицького городища. По-перше, Битицьке городище мало воїнів, яким були необхідні коні. Це опосередковано підтверджується вагомою часткою коней в літописній Лтаві, значною кількістю кінського спорядження, виявленого на городищі (про це далі), а також міркуваннями дослідників щодо місця Битицького городища в структурі мікрорегіону як потенційно ранньоміського центру (Сухобоков 2003, с. 89). По-друге, мешканці Битицького городища були під впливом носіїв салтівської культури, і не тільки. За спостереженнями до-

⁴ Тут і далі дано розрахунки лише стада свійських тварин: ВРХ, ДРХ, свиней, коней.

слідників, на ньому був присутній значний іншоетнічний контингент (там само) — тюрко-алано-болгари, які становили етнічну основу Хозарського каганату (Колода 2006). І все ж лише подальші дослідження достеменно дадуть відповідь на запитання про склад стада.

Доволі типовими є вікові показники тварин. Не визначено молоді особи жодного з видів. Навіть за достатньої статистичної добірки, в якій були б наявні показники молодих особин, такі дані все одно вказували б на доволі значну стабільність тваринництва. Адже показники віку, в якому забивали тварин, вказують, чи була кормова база сталою, чи залежала від сезонних коливань. В останньому випадку більшість тварин забивали в молодому віці після теплого сезону, лишаючи на наступний рік мінімальну частину для відтворення стада. У випадку ж з матеріалами з Битицького городища бачимо, що кормова база була достатньою для утримання худоби протягом усього року за рахунок сіна та продуктів хліборобства.

Сіно заготовляли на заплавах луках. Маємо також опосередкований доказ доволі високого рівня розвитку рільництва, яке могло давати надлишок продукту для годівлі худоби взимку: для того частково використовували соломку (ячменю півчастого, жита, що за поживними властивостями не поступалася сіну), некондиційне зерно, відходи від обмолоту та фуражне зерно — ячмінь півчастий і овес. Показники цих культур в ПБС Битицького городища досить значні (сумарно 28,0 % від об'єму). Якщо кількість ячменю півчастого не викликає подиву порівняно з іншими ПБС волинцевсько-роменських пам'яток, то частка вівса дещо відрізняється у більший бік.

Серед решток коней переважають дорослі особини. Найважливішим для людей було використання коней як тяглової сили або для їзди верхи. Тож забивали їх зазвичай у крайньому разі.

Серед ВРХ визначено по три напівдорослі і дорослі особини. ВРХ в основному виконує функцію забезпечення людини продуктами харчування — молоком і м'ясом. Частину тварин (волів) використовують як гужовий транспорт і тяглову силу для оранки. Оскільки ВРХ переважно утримували для поповнення харчів, її забивали в молодому і напівдорослому віці частіше ніж, скажімо, коней. Але, оскільки ВРХ все ж виконувала й інші функції (отримання молока, тяглова сила), в стаді мали переважати напівдорослі й дорослі тварини.

Єдина визначена особина свині — напівдоросла.

Сказати щось певне з приводу вікової градації ДРХ складніше. З одного боку, ДРХ зручно було утримувати для швидкого отримання незначної кількості м'яса. В такому випадку мала б бути виявлена значна кількість молодих та напівдорослих особин. З іншого боку, їх тримали заради вовни. Підтвердженням останнього є знахідка в ямі 5 пружинних ножиць (Сухобоков и др. 1987, табл. 6; 7, 4). Для того краще годилися напівдорослі та дорослі особини. На Битицькому городищі визначено лише дорослих тварин. За цим криється або недостатня кількість даних, або ж мешканці дійсно утримували ДРХ заради вовни.

Мисливство теж опосередковано свідчить про розвиток тваринництва. З цього приводу звернемо увагу на те, що на Битицькому городищі виявлено решки великих тварин — ведмедя та лося. Полювання на них вимагало доброї фізичної підготовки, витримки і володіння зброєю. Мабуть, слід говорити про те, що, як і серед мешканців Пастирського городища (Горбаненко, Журавльов, Пашкевич 2008, с. 118—119), полювання тут було, ймовірно, тренуванням військових навичок, передусім — дружини.

Утримання худоби. Відтворення цієї сторони тваринництва ускладнене відсутністю археологічних свідчень. На випасанні худоби можуть вказувати такі дані: ботала, які доцільно використовувати в індивідуальному випасанні, та кістки собак, які допомагали пастуху. Але ботала могли губитися поза межами поселення, тож такі знахідки одиничні. На Битицькому городищі знайдено одне в приміщенні 52, інтерпретованому як житло (Сухобоков, Юренко, Белинская 1990, с. 9, 11, табл. 33, 5; 35, 5).

Археологічні свідчення про утримання худоби також скупі. Для кінця I тис. маємо одиничні визначення теплих хлівів на салтівських пам'ятках лісостепової зони (Колода 2005; Горбаненко, Колода 2010, рис. 12). Але інтерпретація приміщень такого зразка доволі складна, оскільки вони не мають чітких характеристик, що вирізняли б їх з-поміж інших будівель. Критерієм можна вважати наявність дренажного ровика посередині приміщення, однак такі деталі не завжди навіть фіксуються або привертають увагу дослідників. Інший варіант утримання худоби — огорожі. Від них лишаються лише стовпові ямки незначного діаметра по периметру якоїсь ділянки (Готун 1993, с. 69—70). Такі огорожі виявити складно, оскільки вони могли бути й поза межами поселення, де розкопки зазвичай не проводять.

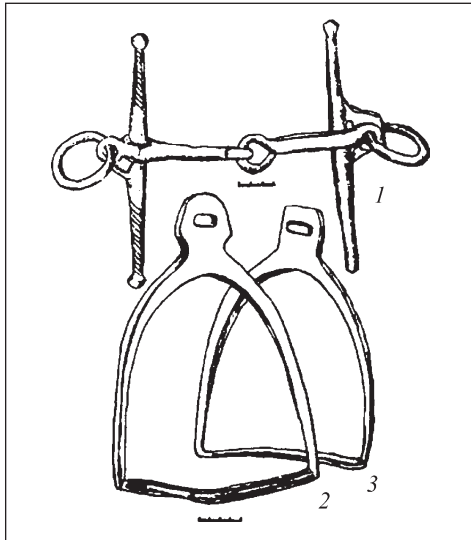

Рис. 9. Битицьке городище. Кінське спорядження: 1 — вудила; 2, 3 — стремена (за: Сухобоков 1992)

Для випасання худоби мешканці Битицького городища могли використовувати: 1) поля під паром, залишені для відновлення родючості, зокрема відходами тваринництва; 2) близько розташовані ділянки на узліссях, непридатні для рільництва або ще неосвоєні з цією метою; 3) заплави, використання яких для хліборобства було не вигідним з різних причин (надмірна зволоженість, підтопюваність тощо) або вигіднішим для тваринництва — відокремленість території, наявність водопою (Горбаненко 2007, с. 77).

За класифікацією К.П. Бунятян, тваринництво мешканців Битицького городища можна зарахувати до стійлово-вигінного та відгінного (Бунятян 1992; 1994). За стійлово-вигінного тваринництва необхідними були огорожі та інші споруди для худоби. Вигін характеризується випасанням худоби протягом дня з поверненням її наніч до селища (Бунятян 1994, с. 97); цей тип тваринництва обумовлений активним заняттям хліборобством (Бунятян 1997, с. 33), що демонструє Битицьке городище. Основною умовою вигону є наявність відносно близьких місць для випасання. Під цей тип підходять усі три запропоновані нами види угідь навколо Битицького городища. Додамо лише, що при випасанні на полях під паром, необхідно було зводити огорожі, що захищали б поля з посівами. Вони дуже прості: достатньо по периметру вкопати через 2,0—3,0 м стовпчики та прикріпити поперечні жердини (див.: Памятники... 1979, с. 23). Таку конструкцію широко використовують у сільській місцевості донині.

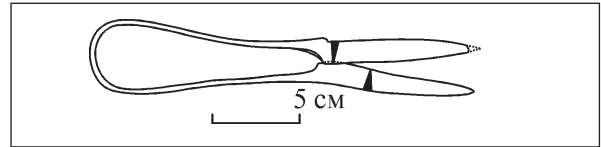

Рис. 10. Битицьке городище. Пружинні ножиці (за: Сухобоков и др. 1987)

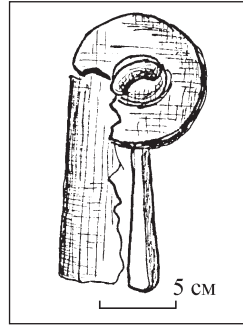

Рис. 11. Битицьке городище, ботало (за: Сухобоков, Юренко, Белинская 1990)

Крім стійлово-вигінного способу утримання худоби, можна припустити відгінний тип. Він вимагав рухливості частини населення (Бунятян 1997, с. 34—35) і наявності пасовиськ. Неповдалік Битицького городища придатним для відгону слід визнати такі: 1) віддалені поля під паром, залишені для відновлення родючості, зокрема завдяки відходам тваринництва; 3) заплави, вигідніші для потреб тваринництва, та з водопоями; така територія лежить на південний захід від городища. Побічно на випасання худоби вказують знахідки кісток собак.

Знаряддя тваринництва. До таких, у першу чергу, відноситься *кінське спорядження* (Сухобоков 1992, фото 5). На Битицькому городищі виявлено багато його деталей (рис. 9): стремена — п'ять пар, кільчасті та з псаліями вудила — п'ять, пряжки від збруйної та поясної гарнітури — 15, фрагменти окуття сідла (з близько 250 од. розпізнаваних знахідок із заліза: Сухобоков 2000), що вкотре підкреслює важливість конярства в житті мешканців городища.

Є *пружинні ножиці* для підстригання овець (рис. 10; Сухобоков и др. 1987, табл. 6; 7, 4). Такі знахідки нечасто трапляються. Із синхронних пам'яток вони відомі з Приоскілья 2 (Волинцеве—Сахнівка: Обломский, Завьялов 2001—2002, рис. 11, 9), а також з Пастирського городища (Приходнюк 2005, рис. 21, 1, 2). Є вони в матеріалах боршевської культури — Титчиха (Винников 1995, рис. 17, 1). Із поселень салтівської культури походять ножиці та їхні фрагменти, аналогічні знайденим на слов'янських пам'ятках: поселення Маяки (Михеев 1985, рис. 11, 17) і Коробові Хутори (Колода 2005а, с. 172, рис. 2, 2). Загалом же ножиці відомі

на теренах України від часів черняхівської культури, і відтоді їхня конструкція не змінювалася.

Ботала (рис. 11) використовували у випасанні ВРХ. Вони відомі з Волинцевського городища (Юренко 1982, рис. 30), а також пам'яток сусідніх територій, приміром, поселення Маяки (Михеев 1985, рис. 19, 13—16). Із давньоруських матеріалів вкажемо добре вціліле ботало з поселення Х—ХІІІ ст. біля с. Григорівка (Виногородська, Петрашенко 1993, рис. 1, 33).

Отже, розгляд тваринництва мешканців Битицького городища показав, що: 1) тваринництво було добре розвинене, мало гарну кормову базу; 2) утримання та відгодівля худоби в теплий сезон поєднували вигін та відгін; 3) конярство відіграло важливу роль, яку детальніше оцінити проблематично; 4) скотарство мало молочно-м'ясний напрям; 5) тваринництво й хліборобство гармонійно доповнювали одне одне.

Таким чином, маємо майже повну картину сільськогосподарської діяльності мешканців Битицького городища. Природні чинники були цілком сприятливими для ведення комплексного господарства. Територія потенційної ресурсної зони поселення експлуатувалася протягом

усього часу існування волинцевсько-роменської культури, що вказує на завбачливе використання земель із застосуванням відновлювальних методів ведення господарства. Дані ПБС підтверджують тривале використання орних земель.

Для обробітку ґрунту потужними орними знаряддями використовували тяглову силу коней і волів. Дані ПБС свідчать, що поля експлуатували методом дво- чи триплілля, що підтверджується й писемними джерелами. Тварин використовували також для внесення добрив природним шляхом на поля, що відпочивали під паром. Надлишки, відходи та солома йшли на утримання худоби в зимовий період. Доповнюють картину заготівлі кормів на зиму знахідки кіс-горбуш.

Чітко розділити земельні угіддя навколо пам'ятки на рільничі та пасовиська неможливо (ймовірно, чіткого поділу й не було). Однак опосередковано можна стверджувати, що південно-західна частина використовувалася в основному для випасання худоби та заготівлі сіна, південно-східна — під поля, можливо, невеликі приселищні залісені території на північ могли використовувати для вигону худоби.

Баран Я.В. Слов'янська община. — К.; Чернівці, 2004.

Безусько Л.Г., Климанов В.А. Клімат і рослинність рівнинної частини західної УРСР у пізньо-післяльодовиків'я // УБЖ. — 1987. — 43 (3). — С. 54—58.

Бейдин Г.В., Григорьянц М.Н., Любичев М.В. Новые находки орудий сельскохозяйственного назначения на памятниках черняховской культуры в Харьковской области // Древности. — 2005. — 4. — С. 326—330.

Беляева С.А. Особенности формирования и развития комплексного сельского хозяйства в лесостепном Днепро-Левобережье // АЛЛУ. — 2000. — 1—2. — С. 38—40.

Беляева С.О., Кубишев А.І. Поселення Дніпровського Лівобережжя Х—ХV ст. — К., 1995.

Берестнев С.И., Любичев М.В. Новые данные о памятниках пеньковской культуры в бассейне Северского Донца и Ворсклы // Археология славянского юго-востока. — Воронеж, 1991. — С. 33—36.

Бунятян Е.П. О критериях типологии скотоводства // Киммерийцы и скифы. Тез. Междунар. науч. конф., посвящ. памяти Б.Н. Гракова. — Мелитополь, 1992. — С. 20—21.

Бунятян К.П. Класифікація та типологія скотарства // Теорія та практика археологічних досліджень. — К., 1994. — С. 73—101.

Бунятян К.П. Скотарство та спосіб життя // Археологія. — 1997. — № 3. — С. 32—39.

Вакуленко Л.В. Знахідки сільськогосподарських знарядь в похованнях культури карпатських курганів // Вікентій В'ячеславович Хвойка та його внесок у вітчизняну археологію (до 150-річчя від дня народження). — К., 2000. — С. 159—165.

Веретушкина М.В. Становление и развитие земледелия славян на территории междуречья Сейма и Псла (по находкам наконечников пашенных орудий) // Славяно-русские древности Днепро-Левобережья. Мат-лы конф., посвящ. 75-летию со дня рождения К.Ф. Сокола. — Курск, 2008. — С. 29—34.

Винников А.З. Славяне лесостепного Дона в раннем средневековье (VIII — начало XI века). — Воронеж, 1995.

Виногородська Л.І., Петрашенко В.О. Нові дослідження давньоруського поселення неподалік с. Григорівка на Дніпрі // Старожитності Південної Русі. — Чернівці, 1993. — С. 49—60.

Гильденштедт И.А. Описание некоторых в малой России употребительных плугов // Технологический журнал. — 1804. — Т. 1. — Ч. 2. — С. 3—31.

Гончаров В.К. Райковецкое городище. — К., 1950.

Горбаненко С.А. Про землеробство жителів городища Мохнач (роменська культура) // Исторична наука: проблеми розвитку. Мат-ли Міжнар. наук. конф. — Луганськ, 2002. — С. 64—74.

Горбаненко С.А. До історії тваринництва у слов'ян Лівобережжя Дніпра останньої чверті I тис. н. е. // Археологія. — 2003. — № 2. — С. 113—122.

- Горбаненко С.А. Окружающая среда и славянские памятники второй половины I тыс. н. э. (по материалам Левобережья Днепра) // *Stratum plus*. — 2003—2004. — 5. — С. 400—425.
- Горбаненко С.А. З приводу використання різних типів знарядь для обробітку ґрунту // *Проблеми історії та археології України*. Тез. докл. — Харків, 2004. — С. 80—81.
- Горбаненко С.А. Землеробство слов'ян останньої чверті I тис. н. е. // *Археологія*. — 2006. — № 3. — С. 73—79.
- Горбаненко С.А. Землеробство і тваринництво слов'ян Лівобережжя Дніпра другої половини I тис. н. е. — К., 2007.
- Горбаненко С.А., Журавльов О.П., Пашкевич Г.О. Сільське господарство жителів Пастирського городища. — К., 2008.
- Горбаненко С.А., Колода В.В. Сільське господарство мешканців поселення Верхній Салтів // *Археологія*. — 2010. — № 1. — С. 27—42.
- Горбаненко С.А., Колода В.В., Пашкевич Г.О. Землеробство жителів салтівського селища Коробові Хутори // *Археологія*. — 2009. — № 3. — С. 82—92.
- Горбаненко С.А., Пашкевич Г.О. Землеробство давніх слов'ян (кінець I тис. до н. е. — I тис. н. е.). — К., 2010.
- Готун І.А. Реконструкції ремісничих та господарчих будівель давньоруського поселення Автуничі // *Археологія*. — 1993. — № 4. — С. 59—71.
- Зеленин Д.К. Восточнославянская этнография. — М., 1991.
- Известия Аль-Бекари и других авторов о Руси и славянах. — СПб., 1878.
- Карта України // <http://ukrmap.org.ua/Ukraine.htm>
- Колода В.В. Постройки для содержания скота у салтовского населения Подонечья // *Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України*. Мат-ли II-ї Луганської міжнар. історико-археол. конф. — К., 2005. — С. 161—163.
- Колода В.В. Работы на городище и селище Коробовы Хутора // *АДУ 2003—2004 рр.* — К., 2005а. — С. 171—173.
- Колода В.В. Розвиток слов'яно-хазарських стосунків на Дніпровському Лівобережжі // *УГЖ*. — 2006. — № 1. / <http://www.history.com.ua/review/2006/n1-2006/r1/koloda.shtml#n36>
- Колода В.В., Горбаненко С.А. Про землеробство жителів городища Водяне // *Археологія*. — 2004. — № 3. — С. 68—77.
- Колода В.В., Горбаненко С.А. Осіле тваринництво у носіїв салтівської культури на Дону // *Проблеми давньоруської та середньовічної археології*. — К., 2010. — С. 490—501 (АДІУ. — 1).
- Колода В.В., Горбаненко С.А. Сельское хозяйство носителей салтовской культуры в лесостепной зоне. — К., 2010а.
- Колода В.В., Пашкевич Г.О., Горбаненко С.А. Землеробство жителів городища Мохнач (часів салтівської культури) // *Археологія*. — 2009. — № 2. — С. 84—93.
- Кравченко Н.М. Работы черняховского отряда Днестро-Дунайской экспедиции // *АИУ 1968 г.* — К., 1971. — С. 40—43.
- Кравченко Н.М., Пашкевич Г.А. Некоторые проблемы палеоботанических исследований (по материалам Обуховской территориальной группы памятников I тыс. н. э.) // *Археология и методы исторических реконструкций*. — К., 1985. — С. 177—190.
- Краснов Ю.А. К вопросу о существовании плуга у племен черняховской культуры // *КСИА*. — 1971. — 128. — С. 3—11.
- Краснов Ю.А. Опыт построения классификации наконечников пахотных орудий // *СА*. — 1978. — № 4. — С. 98—114.
- Краснов Ю.А. Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы. — М., 1987.
- Левашова В.П. Сельское хозяйство. Очерки по истории русской деревни // *Тр. ГИМ*. — 1956. — 32. — С. 19—103.
- Ляпушкин И.И. К вопросу о памятниках волынцевского типа // *СА*. — 1958. — 29. — С. 58—83.
- Магомедов Б.В. Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья. — К., 1987.
- Минасян Р.С. Классификация ручного жернового постава (по материалам Восточной Европы I тысячелетия н. э.) // *СА*. — 1978. — № 3. — С. 101—112.
- Миролобов И.А. Орудия вторичной обработки почвы и уборки урожая из Старой Ладogi // *АСГЭ*. — 1976. — 17. — С. 119—124.
- Михайлина Л.П., Пашкевич Г.О., Пивоваров С.В. Рільництво слов'яно-руського населення межиріччя верхнього Пруту та середнього Дністра // *Археологія*. — 2007. — № 2. — С. 57—66.
- Михеев В.К. Подонье в составе Хазарского каганата. — Харків, 1985.
- Некрасова Г.М. Поселення черняхівської культури Хлопків-І на Київщині // *Археологія*. — 1988. — 62. — С. 70—82.
- Обломский А.М., Завьялов В.И. Новые памятники периода раннего средневековья бассейна Северского Донца // *Stratum plus*. — 2001—2002. — 5. — С. 71—90.
- Памятники народной архитектуры и быта Белоруссии. — Минск, 1979.
- Пашкевич Г.А. Палеоэтноботанические находки на территории Украины. Памятники I тыс. до н. э. — II тыс. н. э. Каталог II. — К., 1991 (Препринт).
- Пашкевич Г.О., Горбаненко С.А. Палеоэтноботанічний спектр пізньороменського часу з літописної Лтави (за відбитками на кераміці) // *АЛЛУ*. — 2002. — № 1. — С. 134—139.
- Пашкевич Г.О., Горбаненко С.А. Відбитки зернівок культурних рослин на кераміці Опішнянського городища // *АЛЛУ*. — 2002. — № 2; 2003. — № 1. — С. 161—163.

- Пашкевич Г.О., Горбаненко С.А.* Палеоетноботанічний спектр пам'яток поблизу с. Волинцеве // АЛЛУ. — 2003. — № 2. — С. 124—127.
- Пашкевич Г.О., Колода В.В., Горбаненко С.А.* Палеоетноботанічні дані за відбитками на кераміці Верхньосалтівського городища (розкопки 1996—1998 рр.) // Древности. — 2004. — С. 65—69.
- Петрашенко В.О., Козюба В.К.* Узбережжя Канівського водосховища (каталог археологічних пам'яток). — К., 1999.
- Підолічко І.Г.* Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР. — К., 1956.
- Плетнева С.А.* На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. — М., 1989.
- Приймак В.В.* Орудия обработки почвы населения Днепровского Левобережья VIII—X вв. // Проблемы археологии Южной Руси. — К., 1990. — С. 69—72.
- Приймак В.В.* Територіальна структура межиріччя середньої Десни і середньої Ворскли. — Суми, 1994.
- Приходнюк О.М.* Славянское население Юго-Восточной Европы V—VII вв. Дис-я ... доктора истор. наук. — К., 1985.
- Приходнюк О.М.* Пастирське городище. — К.; Чернівці, 2005.
- Растениеводство.* — М., 1986.
- Сміленко А.Т.* Слов'яни та їх сусіди в степовому Подніпров'ї (II—XIII ст.). — К., 1975.
- Смирнов В.Р., Соснихина С.П.* Генетика ржи. — Л., 1984.
- Строценъ Б.С.* Черняхівська культура Західного Поділля. — Тернопіль, 2008.
- Сухобоков О.В.* Славяне Днепровского Левобережья (роменская культура и ее предшественники). — К., 1975.
- Сухобоков О.В.* Дніпровське Лісостепове Лівобережжя у VIII—XIII ст. (За матеріалами археологічних досліджень 1968—1989 рр.). — К., 1992.
- Сухобоков О.В.* До походження та інтерпретації пам'яток волинцевського етапу культури літописних сіверян // Археологія. — 1999. — № 2. — С. 25—39.
- Сухобоков О.В.* Ранні етапи культури літописних сіверян (ще раз про пам'ятки волинцевського типу) // <http://archaeology.kiev.ua/journal/030500/sukhobokov.htm> // Восточноевропейский археологический журнал. — 3 (4), май—июнь 2000.
- Сухобоков О.В.* До витоків ранніх контактів тюркського та слов'янського етносів на Лівобережній Україні // Східний світ. — 2003. — № 3. — С. 85—93.
- Сухобоков О.В., Вознесенская Г.А., Приймак В.В.* Клад орудий труда и украшений из Битицкого городища // Древние славяне и Киевская Русь. — К., 1989. — С. 92—105.
- Сухобоков О.В., Горбаненко С.А.* Комплекс землеробських знарядь з городища Битиця-1 // АЛЛУ. — 2001. — № 2. — С. 36—41.
- Сухобоков О.В., Горбаненко С.А.* Знаряддя переробки врожаю з городища Битиця-1 // Наук. записки з укр. історії. — Переяслав-Хмельницький, 2002. — 13. — С. 79—88.
- Сухобоков О.В., Юренко С.П., Белинская Л.Н.* Левобережная славяно-русская экспедиция. Отчет о полевых исследованиях 1989 г. // НА ІА НАНУ. — 1989/38.
- Сухобоков О.В., Юренко С.П., Белинская Л.И.* Отчет о работах Левобережной славяно-русской экспедиции ИА АН Украинской ССР в 1990 г. // НА ІА НАНУ. — 1990/36.
- Сухобоков О.В., Юренко С.П., Белинская Л.И.* Отчет о работах Левобережной славяно-русской экспедиции ИА АН Украинской ССР в 1991 г. // НА ІА НАНУ. — 1991/25д.
- Сухобоков О.В., Юренко С.П., Белинская Л.М., Милованова Н.А.* Левобережная славяно-русская экспедиция. Отчет о полевых исследованиях 1988 г. // НА ІА НАНУ. — 1988/32.
- Сухобоков О.В., Юренко С.П., Покас П.Н. и др.* Левобережная славяно-русская экспедиция. Отчет о полевых исследованиях 1987 г. // НА ІА НАНУ. — 1987/13.
- Сухобоков О.В., Юренко С.П., Приймак В.В.* Левобережная славяно-русская экспедиция. Отчет об исследованиях в 1985 г. // НА ІА НАНУ. — 1985/18.
- Сухобоков О.В.* Отчет о работах Левобережной славяно-русской экспедиции ИА АН Украинской ССР в 1986 г. // НА ІА НАНУ. — 1986/31.
- Терпиловский Р.В.* Ранние славяне Подесенья III—V вв. — К., 1984.
- Шишкін Р.Г.* Господарсько-екологічна модель черняхівської культури (за матеріалами Середнього Подніпров'я) // Археологія. — 1999. — № 4. — С. 129—139.
- Юренко С.П.* Днепровское лесостепное Левобережье в VII—VIII вв. н. э. (волынцевская культура). Дис-я ... канд. истор. наук. — К., 1982.
- Юренко С.П., Приймак В.В.* Землеробські знаряддя Битицького городища // Вивчення історичної та культурної спадщини Роменщини: проблеми і перспективи. Тези доп. та повідомлень до наук.-практ. конф., присвяч. 70-річчю Ромен. краєзн. музею. — Суми; Ромни, 1990. — С. 71—74.
- Янушевич З.В.* Культурные растения Северного Причерноморья: палеоэтноботанические исследования. — Кишинев, 1986.
- Янушевич З.В., Маркевич В.И.* Археологические находки культурных злаков на первобытных поселениях Пруто-Днепровского междуречья // Интродукция культурных растений. — Кишинев, 1970. — С. 83—110.

<http://www.wikimapia.org/>

Teodor D.Gh. Mestesugurile la nordul Dunarii de Jos in secolele IV—XI d. Hr. — Iași, 1996.

Teodor D.Gh. Reguinile Carpato-Nistriene in secolele V—X // Spatul Nord-Est Carpatic in mibniul intunecat. — 1997. — P. 79—116.

Надійшла 30.12.2010

С.А. Горбаненко

СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО ЖИТЕЛЕЙ БИТИЦКОГО ГОРОДИЩА

Проведен обобщающий анализ сельского хозяйства жителей Битицкого городища волынцевско-роменского времени. На нем обитало значительное количество людей, а длительность существования практически на одной территории (волынцевское и рядом роменское городища) указывает на интенсивность использования угодий. Анализ окружающей среды позволил выявить зоны, более пригодные для земледелия и для ведения животноводства. Первые, очевидно, находились на юго-восток от городища; вторые, учитывая ограничение участка с трех сторон водными границами, — на юго-запад.

На памятнике найдены детали орудий для обработки почвы — наральники и чересла, которые можно использовать на наиболее прогрессивных орудиях — плужного типа.

В палеоэтноботаническом спектре в значительном объеме представлены наиболее урожайные сорта, требующие высокого уровня земледелия — пшеница голозерная и рожь. Но первое место занимает ячмень пленчатый. В ПБС также присутствуют характерные для славянских культур просо и в незначительной степени овес. Определен один отпечаток пшеницы однозернянки (вероятно, сопутствовавшей двузернянке), а также сорняки: шетинник и костер. Последние указывают на наличие озимых и яровых посевов, возможность существования двух- и трехполья.

Анализ состава стада (выборка непредставительная) указывает на хорошо развитую кормовую базу (опосредованно — на развитое земледелие) — в составе стада преобладают полувзрослые и взрослые особи (крупный рогатый скот и кони), которых можно использовать как тягловую силу для обработки почвы.

Общий уровень развития сельского хозяйства жителей Битицкого городища может быть оценен как интенсивный, при котором земледельцы могли частично восстанавливать плодородие почв. Представлены наиболее совершенные орудия земледелия (в значительном количестве), урожайные культуры, а также сорняки, свидетельствующие о длительности использования полей; опосредованно на интенсивное сельское хозяйство указывает и длительное время пребывания населения в пределах освоенной территории.

S.A. Gorbanenko

AGRICULTURE OF BYTYTSYA HILL-FORT HABITANTS

Generalizing analysis is conducted of agriculture of Bytytsya hill-fort habitants of Volyntseve-Romny culture. A considerable number of people simultaneously lived at the hill-fort; the lengthy existence practically on the same territory (a hill-fort of Volyntseve culture and the other one of Romny culture nearby) indicates a heavy use of lands. There are areas with quite flat surface to the south from the site in resource zone which are suitable for agriculture. Surroundings analysis allowed the author to determine the zones separately suitable for agriculture and cattle breeding. The former apparently are to the south-east from the hill-fort, and the latter, taking into account restriction with water borders of the area on three sides, are to the south-west from it.

Tillage tools were found at the site: ard tips and coulters. They can be used at the most developed plough type tools.

Bread wheat and rye, the most productive sorts requiring a high agricultural level, are presented in considerable amount in palaeobotanic spectrum. Nevertheless, hulles barley gains the lead. There are also millet and to a small extent oats in Palaeobotanic Spectrum which are peculiar for the Slavonic archaeological cultures. An imprint of einkorn wheat (probably accompanying emmer wheat) is defined. Besides, weeds are defined: panic and bromus. These indicate the usage of winter and spring crops and the probability of two-field and three-field system of agriculture.

Analysis of herd structure determination (represented by statistically insufficient number of individuals) shows that the forage reserve was well developed (indirectly that agriculture was high developed): semi-adult and adult individuals (cattle and horses) prevail which in their turn could have been used for tillage as draught animals.

General level of agriculture development in Bytytsya hill-fort can be evaluated as intensive, while agrarians not only used fields, but also could partly restore soil fertility. The most progressive agricultural tools are presented (in bulk), progressive cereals along with weeds indicating long field usage; also long sojourn of habitants within the settled territory indicates the intensive agriculture.